

บทที่ 2

บ่อเกิดมหายาน

เดิมทีเดียว พุทธศาสนาไม่มีลัทธิที่เรียกว่ามหายานหรือเถรวาทแต่เป็นพุทธธรรม⁶ หรือพรหมจรรย์,⁷ หรือธรรมวินัย⁸ ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วได้ประมาณร้อยปีเศษ หรือพุทธศตวรรษที่ 2 พุทธศาสนาได้แตกแยกออกเป็นนิกายต่าง ๆ ถึง 18 นิกาย ใน 18 นิกาย นั้นมีนิกายเถรวาทอยู่ด้วย นิกายเถรวาทมีลักษณะเป็นอนุรักษนิยม (conservative) ยึดหลักธรรมวินัยที่คณะสงฆ์ซึ่งมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน ได้ตกลงกันไว้ในการทำสังคายนาครั้งที่ 1⁹ เมื่อหลังพุทธปรินิพพาน 3 เดือน เป็นทางดำเนิน ส่วนคณะสงฆ์นิกายอื่น ๆ เช่นนิกายมหาสังฆิกะ¹⁰ พยายามปรับปรุงพระธรรมวินัยให้เหมาะกับกาลเทศะ หรือตามความคิดเห็นของตนเชื่อและปฏิบัติตามครูอาจารย์ในคณะของตน ๆ

ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ 6 – 7 ได้เกิดนิกายมหายานขึ้น โดยการรวมตัวของพระผู้เป็นคณาจารย์ในนิกายต่าง ๆ ทั้ง 18 นิกาย มาตั้งเป็นลัทธินิกายใหม่ คือลัทธิกามมหายาน มีวัตถุประสงค์เพื่อปรับปรุงหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าให้ทันสมัย ทันเหตุการณ์และแข่งขันกับศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู ซึ่งกำลังฟื้นฟูเป็นการใหญ่

ลัทธินิกายใหม่นี้ เรียกตัวเองว่ามหายาน ในความหมายว่ายานใหญ่ คือสามารถขนสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ได้มาก เรียกนิกายเถรวาทซึ่งเป็นนิกายสำคัญอยู่ในเวลานั้นว่า หินยาน¹¹ ในหมายควมว่า ยานน้อย ยานเลวใจคับแคบ มุ่งเอาตัวรอด คือปรารถนาเพียงอรหัตตภูมิ เอาตัวรอดคนเดียว ส่วนคนทั้งหลายอื่น ให้พยายามเอาเอง แต่มหายานมุ่งบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ เพื่อช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ก่อน ส่วนตนค่อยเข้านิพพานต่อภายหลัง อย่างไรก็ตาม นิกายทั้งสองนี้ก็เจริญควบคู่กันตลอดมา เหมือนปีกทั้ง 2 ของนก พานกคือพระพุทธศาสนาโสณินบินไปในโลกกว้าง ดังที่นักปราชญ์ทางตะวันตกบางท่านเรียกนิกายทั้ง 2 ของพุทธศาสนาว่า “Two wings of Buddhism” อนึ่ง ถ้าเปรียบพุทธศาสนาเหมือนต้นไม้ใหญ่แล้วไซ้ริ้ เถรวาทเหมือนรากและลำต้นให้ความมั่นคง, ส่วนมหายานเหมือนกิ่งไม้ที่แผ่ออกไปให้ความไพศาล

นอกจากการรวมตัวของคณาจารย์ 18 นิกายแล้ว เหตุเกิดมหายานยังมีอีกหลายประการ อาทิเช่น ทรศณะเกี่ยวกับพระพุทธองค์ที่แตกต่างจากลัทธิเถรวาทเดิม, การปฏิรูปวิธีเผยแผ่พุทธศาสนาเพื่อแข่งกับศาสนาพราหมณ์, การรวมตัวกันของชาวพุทธหนุ่มสาวหัวก้าวหน้า

ในที่นี้ขอกล่าวมูลเหตุอันเป็นบ่อเกิดมหายานโดยย่อ-

ทรรสนะเกี่ยวกับพระพุทธองค์ นิกายเดิมคือเถรวาทถือว่ากายของพระพุทธองค์ เหมือนบุคลลธรรมดาประกอบด้วยชั้น 5¹² หรือธาตุ 6¹³ ต้องแก่ เจ็บ และนิพพานไปตามสภาพของสังขาร¹⁴ อันไม่เที่ยงแท้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ฝ่ายมหายานถือว่า พระกายที่แท้จริงของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่าสัมโภคกายนั้น ไม่มีการแตกดับ เป็นทิพย์ภาวะมีรัศมีรุ่งเรืองอยู่ชั่ววันรัตนกาล และแสดงให้เห็นปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ได้ รับทราบคำสวดอ้อนวอนของผู้เลื่อมใสได้ให้เห็นแก่เจ็บ และแตกดับนั้นเป็น **นิรมลกาย** ของพระองค์ ที่แสดงให้เห็นปรากฏแก่คนทั้งหลาย เพื่อประโยชน์ในการแสดงธรรมคือไตรลักษณ์ ให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย จะได้ไม่ประมาทส่วนพระธรรมกาย คือพระคุณธรรมต่าง ๆ ก็ยังดำรงอยู่เป็นอมฤตภาพ การที่เถรวาทถือว่าพระพุทธองค์ปรินิพพานแล้ว ดับไปแล้วโดยไม่มีอะไรเหลือมันไม่ควรแก่เหตุ เพราะพระองค์ทรงบำเพ็ญพระบารมีมานานเป็นแสนกัป¹⁵ ซึ่งข้อนี้เถรวาทก็รับรอง เมื่อเป็นเช่นนี้ โฉนเมื่อตรัสรู้แล้วมีพระชนม์ต่อมาอีก 45 พรรษา ก็นิพพานแล้วดับหายไปเลย ดูไม่สมควรแก่เหตุ เรียกว่าทรงทำเหตุมากแต่เกือบไม่ได้รับผลอะไรเลย เพราะฉะนั้นมหายานจึงถือว่า พระพุทธองค์ยังทรงมีพระชนม์ชีพอันถาวรอยู่ในแดนพุทธเกษตร¹⁶ พุทธบริษัทพวกนี้เห็นว่า เถรวาทหรือหินยานก็ทรรสนะคับแคบมุ่งแต่เพียงอรหัตภูมิ เอาตัวรอดอย่างเดียว ไม่คิดช่วยเหลือสัตว์อื่นให้พ้นทุกข์ จึงแยกตัวออกมาตั้งเป็นลัทธิมหายานขึ้น มีอุดมคติสูงส่งมุ่งเป็นพระพุทธเจ้าด้วยกันทุกคน ในขณะที่ยังไม่สำเร็จก็ประพฤติโพธิสัตว์จรियाเป็นพระโพธิสัตว์

การปฏิรูปวิธีเผยแผ่ศาสนาเพื่อแข่งกับศาสนาพราหมณ์ หลังสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ศาสนาพราหมณ์ได้เฟื่องฟูขึ้น มีการปรับปรุงคำสอน พิธีกรรม และวิธีการเผยแผ่แบบให้ความหวังแก่มหาชนในรูปที่มีเทพเจ้าคอยช่วยเหลือมากมาย พราหมณ์ซึ่งได้พ่ายแพ้พุทธศาสนาตลอดเวลา 2 – 3 ร้อยปี จำเดิมแต่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และได้ทรงเผยแผ่พุทธศาสนาจนถึงสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น ได้พยายามทุกวิถีทางที่จะเอาชนะพุทธศาสนาให้ได้

ในทางการเมือง พราหมณ์ได้ชัยชนะเพราะได้อาศัยราชวงศ์ศุงกะ ซึ่งพราหมณ์บุษยมิตร ได้ล้มราชวงศ์เมารยะแล้วปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ประมาณ พ.ศ. 358

ในทางหลักธรรมและพิธีกรรม พราหมณ์ได้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไข เพิ่มเติมเป็นอันมากเพื่อให้ถูกใจมหาชน เทพเจ้าต่าง ๆ ได้รับการเลื่อนฐานะบ้าง ลดฐานะบ้าง คัมภีร์ประเภทสวดคือกนิหารพระเจ้าได้รับการเพิ่มเติมเสริมต่อให้มหาชนเห็นว่า การภักดีต่อพระเจ้าเท่านั้นที่จะเป็นทางไปสู่บรมสุข มหาภาพย์ 2 เรื่องใหญ่ คือ มหาภารตะและรามายณะ¹⁷ ซึ่งแต่งขึ้นหลังพุทธกาลไม่นานนัก (และแต่งเติมเสริมต่อกันเรื่อย ๆ ก็มาสำเร็จบริบูรณ์ลงในระยะนี้) มหาบุรุษในมหาภาพย์ 2 ทำน คือ พระกฤษณะ และพระราม ได้รับยกย่องเป็นพระนารายอวตาร วรรณกรรมทั้ง 2 เรื่องนี้เป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจของมหาชนเป็นนักหนา ได้รวมใจของ

ประชาชนไว้ในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูเป็นอันมาก ฯลฯ นอกจากนี้ พราหมณ์ได้ปรับปรุงศาสนาของตนโดยวิธีเลียนแบบพุทธศาสนาอีกหลายประการ เช่น เรื่องตรีมูรติ¹⁸ เลียนแบบพระรัตนตรัย เป็นต้นเหตุให้ศาสนาพราหมณ์เฟื่องฟูขึ้น

ในสภาพการณ์ดังกล่าวนี้ คณะจารย์ในพุทธศาสนาผู้รักศาสนาของตนไม่อาจนิ่งดูตาได้ จึงคิดปรับปรุงเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนา เพื่อต่อสู้กับศาสนาพราหมณ์ขึ้น

การปฏิรูปครั้งนี้มี 2 แนว คือ

1. **แนวบุคลลาคิชฐาน**¹⁹ ด้วยพิจารณาเห็นว่าลำพังแต่การสอนธรรมให้นำไปปฏิบัติเพียงอย่างเดียวไม่เป็นการเพียงพอที่จะชักจูงสามัญชนผู้ยังมีอินทรีย์อ่อนให้เลื่อมใสศรัทธาในศาสนาได้ จำเป็นต้องมีเครื่องล่อ เครื่องชักจูงอย่างอื่นเป็นทางชักนำเข้ามาก่อนจึงคิดว่ามีอะไรบางอย่างในพุทธศาสนาที่พอจะเป็นที่พึงของประชาชน ให้ความหวังแก่มหาชน เป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจได้²⁰ เมื่อพิจารณาไปก็พบว่า คติแห่งมหายานสอนให้ทุกคนปรารถนาพุทธภูมิ ผู้ที่ผูกใจในโพธิญาณนั้น ย่อมเป็นพระโพธิสัตว์ ต้องบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ มีจำนวนมากมายทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์นี้และล่วงลับไปแล้ว ท่านเหล่านั้น ล้วนมีความกรุณาปรารถนาช่วยเหลือมนุษย์ให้พ้นทุกข์ เพราะฉะนั้น ใครมีความทุกข์ก็ควรอ่อนวอนนุชาพระโพธิสัตว์ดีกว่า การอ่อนวอนพระเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ด้วยเหตุนี้ ในลัทธิมหายาน จึงมีเรื่องพระโพธิสัตว์อย่างวิจิตรพิสดารมีอนันตารต่าง ๆ ในการช่วยเหลือมนุษย์ การปฏิรูปแนวนี้ได้รวมใจมหาชนไว้ในศาสนาได้เป็นอันมาก เป็นการแข่งขันต่อสู้กับวิธีการของพราหมณ์ที่มีเทพเจ้าไว้ช่วยเหลือมนุษย์มากมายเช่นกัน

2. **แนวธรรมาธิฐาน**²¹ แนวนี้เป็นการต่อสู้กับลัทธิพราหมณ์ทางปัญญา ปรัชญา และอภิปรัชญาอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะการต่อสู้ระหว่างอาตมวาตะของพราหมณ์²² กับอนาตมวาตะของพุทธศาสนา เช่น ปรัชญาสุญญตาของท่านนาคารชุนมหาเถรจารย์ อีกประการหนึ่งเมื่อจูงศรัทธาของมหาชนด้วยวิธีบุคลลาคิชฐานแล้ว ก็มอบแสงสว่างคือปัญญาให้กำกับไว้ด้วยแปลว่า ไม่ได้ทิ้งแนวทางแห่งพุทธศาสนาดั้งเดิมเสียทีเดียว

การปฏิรูปตามแนวธรรมาธิฐานนี้เป็นการอธิบายพุทธธรรมโดยวิธีตรรกวิทยา และปรัชญาอันลึกซึ้งไพศาล เช่น วิชาวิธี²³ (Dialectic Method) ของท่านนาคารชุนอันมีชื่อเสียงลือลั่นกันไปทั่วโลกพุทธศาสนา ทำให้พุทธศาสนาซึ่งเดิมเป็นปติฐานนิยม²⁴ (Positivism) กลายเป็นตรรกวิทยาและอภิปรัชญาอันไพศาลก็ด้วยน้ำมือของคณาจารย์ฝ่ายมหายานนี้เอง

การรวมตัวกันของชาวพุทธหนุ่มสาวหัวก้าวหน้า เป็นเหตุสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้เกิดลัทธิมหายาน เพราะชาวพุทธหนุ่มสาวหัวก้าวหน้าเหล่านี้นิยมความทันสมัย ทันเหตุการณ์ ชอบปรับปรุงแก้ไข และสามารถดำเนินการให้บุคคลได้ศรัทธาพร้อมกับได้รับความเพลิดเพลิน

ไปด้วย เช่น การกล่าวธรรมประกอบดนตรี หรือที่เรียกว่าดนตรีอันประกอบด้วยธรรม หรือธรรมประกอบดนตรี ก็เป็นการใช้ได้สำหรับคฤหัสถ์ ชมราวาสเหล่านี้จึงมีบทบาทในการชักจูงประชาชนให้มาเลื่อมใสในพุทธศาสนา อนึ่ง เนื่องจากท่านเหล่านี้มีโพธิจิตปรารถนาพระโพธิญาณด้วย จึงเป็นโพธิสัตว์ในเพศชมราวาส บางท่านเป็นชมราวาสมุณี²⁵ คือประพฤติพรหมจรรย์รักษาความสงบแห่งใจไว้ได้ในเพศชมราวาสนั่นเอง

อธิบายบทที่ 2

บ่อเกิดมหายาน

6. 7. 8. พุทธธรรม, พรหมจรรย์, ธรรมวินัย เป็นคำเรียกพุทธศาสนา หรือเป็นไวยากรณ์ของคำว่า ‘พุทธศาสนา’ ในสมัยพุทธกาลเรียกพุทธศาสนาบ้าง, พุทธธรรมบ้าง, พรหมจรรย์ หรือธรรมวินัยบ้าง

ที่เรียกพุทธศาสนา เช่นคำว่า การเว้นบาปทั้งปวง, การทำกุศลให้พร้อม การทำจิตของตนให้บริสุทธิ์ นี่คือพุทธศาสนา (เอตฺ พุทธานศาสนา)

ที่เรียก พรหมจรรย์ เช่น ข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงส่งพระสาวกรุ่นแรกไปประกาศศาสนานั้น ทรงใช้คำว่า ให้ไปประกาศพรหมจรรย์ (พรหมจรรย์ ปกาเสถ) คือ ระบอบการครองชีวิตอันประเสริฐ หมายถึงครองชีวิตตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา

ที่เรียก พุทธธรรมนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นคำพูดของพระสาวกที่ถูกถามว่า ท่านพอใจธรรมของใครจึงบวช พระสาวกจะตอบว่าพอใจธรรมของพระพุทธเจ้า (พุทธสฺส ธมฺโม = พุทธธรรม)

ที่เรียกว่า ธรรมวินัยนั้น ปรากฏในพระพุทธพจน์ทั่วไป เช่น ในมหาปริณิพพานสูตรตรัสกับพระอานนท์ว่า “ธรรมวินัยอันใดที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว ธรรมวินัยอันนั้นจักเป็นศาสดาของพวกเธอเมื่อเราล่วงลับไปแล้ว”

9. สังคายนาครั้งที่ 1 สังคายนา คือ การประชุมทำความเข้าใจกันเรื่องพระธรรมวินัยว่าพระธรรมนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ใครที่ไหน มีใจความสำคัญอย่างไร วินัยนี้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติที่ไหน ปรากฏเรื่องอะไร ใครเป็นอาทิกัมมิกะ (ทำก่อนเป็นครั้งแรก) ในการนี้ประธานที่ประชุมสงฆ์จะเป็นผู้ถาม ผู้ชำนาญ หรือเอตทัคคะในทางธรรมหรือวินัยจะเป็นผู้ตอบ เช่น ในการสังคายนาครั้งที่ 1 พระมหากัสสปเป็นประธานสงฆ์ พระอานนท์วิสัยนาธรรม พระอุบาลีวิสัยนาพระวินัย เมื่อตอบเป็นที่พอใจด้วยกันแล้วพระสงฆ์ที่ประชุมกันในที่นั้นจะสาธยาย (สวด) ขึ้นพร้อมกันเพื่อทรงจำกันไว้มิให้คลาดเคลื่อน สังคายนาครั้งที่ 1 ทำที่ถ้ำสัตตบพณ เมืองราชกฤห์ ได้พระเจ้าอชาตศัตรู กษัตริย์ของเมืองนั้นเป็นองค์อุปถัมภ์ เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว 3 เดือน ทำอยู่ 7 เดือน จึงเสร็จเรียบร้อย เรื่องที่ปรากฏทำสังคายนา คือเรื่องภิกษุบวชเมื่อแก่รูปหนึ่งชื่อสุภทัตทะ กล่าวจ้วงจาบพระศาสดา (พระพุทธเจ้า) ว่า พระพุทธเจ้านิพพานเสียก็ดีแล้ว ต่อไปพวกเราจะได้อยู่นอย่างอิสระเสรี ไม่ต้องคอยกังวลว่ามีใครว่ากล่าวสั่งสอนอยากทำอะไรก็จะทำได้ตามใจชอบ พระมหากัสสปได้ฟังดังนั้นเกิดสังเวชสลดใจว่าพระศาสดานิพพานยังไม่ทันไร ยังมีภิกษุบางรูปกล้ากล่าวจ้วงจาบพระศาสดา และพระธรรมวินัยถึงเพียงนี้ต่อไป

ภายหน้าจะเป็นอย่างไร จึงขอร้องภิกษุสงฆ์อรหันต์ 500 ให้ประชุมกันในพรณานันและทำสังคายนาดังกล่าวแล้ว

10. **นิกายมหาสังฆิกะ** แปลว่า หมู่ใหญ่ หรือพวกมาก และเป็นพวกที่ไม่เห็นด้วยกับการสังคายนาครั้งที่ 1 ของพระอรหันต์ 500 มีพระมหากัสสปเป็นประธาน ผู้ที่เป็นหัวหน้าในการปฏิสังขรณ์สังคายนาของพระมหากัสสป คือพระปุราณะ ซึ่งขณะที่พระมหากัสสปทำสังคายนาอยู่ที่เมืองราชคฤห์นั้น พระปุราณะไม่อยู่, ไปอยู่เสียทางอินเดียใต้ คือทักขิณาคีรีชนบท เดินทางมากรุงราชคฤห์เมื่อพระมหากัสสปทำสังคายนาเสร็จแล้ว และไม่ยอมรับการทำสังคายนาของพระมหากัสสป จึงแยกไปทำสังคายนาในพวกของตนอีกต่างหากอันนี้เป็นต้นเค้าของนิกายมหาสังฆิกะซึ่งเป็นมหายานในกาลต่อมา การแตกแยกเป็นนิกายของสงฆ์ เพราะขาดทิวฐิสามัญญตาและศีลสามัญญตาได้มีแล้วตั้งแต่หลังพุทธปรินิพพานไม่นานนัก ต่อมาได้แตกแยกออกเป็น 18 นิกาย เป็นของเถรวาท 12 นิกาย ของมหาสังฆิกะ หรือมหายาน 6 นิกาย

11. **หินยาน** เมื่อมีนิกายมหายานขึ้นแล้ว ประมาณพุทธศตวรรษที่ 6-7 นิกายนี้ได้เรียกนิกายเถรวาทเดิมว่า **หินยาน** แปลว่า ยานน้อย ยานเลว ขนสัตว์ให้พันทุกข์ได้น้อย มุ่งเอาแต่ตัวรอด ส่วนของพวกตนเป็นยานใหญ่ ขนสัตว์ให้พันทุกข์ได้มาก นิกายเถรวาทเดิมจึงถูกเปลี่ยนชื่อเป็นหินยานตลอดมาจนถึง พ.ศ. 2498 ได้มีการประชุมพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (The World Fellowship of Buddhists) เป็นครั้งแรกที่นครโคลัมโบ ประเทศศรีลังกา โดยการชักนำของชาวพุทธคนสำคัญของลังกา คือ ดร. มาลาลาเซเกร่าผู้แทนของประเทศพุทธศาสนาทั่วโลกไปประชุมกัน ในการประชุมครั้งนั้น ได้มีการขอร้องกันว่า คำว่าหินยานซึ่งใช้เรียกพุทธศาสนา นิกายเถรวาทเดิมอยู่นั้นเป็นคำไม่เหมาะสมเพราะมีความหมายไปในทางไม่ดีไม่งาม จึงขอให้ที่ประชุมพิจารณาเลิกใช้คำว่า **“หินยาน”** ขอให้เรียกนิกายนี้ว่า เถรวาทอย่างเดิม ที่ประชุมตกลงตามนั้น ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา คำว่า หินยานก็หายไปจากตำรา หรือคัมภีร์ของพุทธศาสนามีคำว่า เถรวาทเข้ามาแทนอีกครั้งหนึ่ง นอกจากจะทำความถึงประวัติของพุทธศาสนาเท่านั้น จึงกล่าวถึงหินยานบ้าง

12. **ขันธ 5** ขันธ แปลว่า กอง กายกับใจของคนเราแบ่งออกเป็น 5 กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงเป็น 2 คือ รูปขันธ และนามขันธ ส่วนรูป เป็นรูปขันธอีก 4 อย่าง เป็นนามขันธ

จัดเป็น 3 ก็ได้ คือเป็น จิต เจตสิก (สิ่งที่เกิดกับจิต อยู่กับจิต) และรูป, วิญญาณ เป็นจิต, เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก, รูป เป็นรูป

จะอธิบายความหมายโดยย่อ พอเข้าใจ

12.1 รูป คือสิ่งที่เห็นได้ด้วยตาบ้าง เห็นไม่ได้ด้วยตาบ้าง เช่น สี เสียง กลิ่น รส แต่พุทธศาสนาก็จัดสิ่งเหล่านี้เป็นรูป เรียกว่า อุปาทายรูป แปลว่า รูปอาศัย ดิน น้ำ ลม ไฟ ท่านเรียกมหาภูตรูป แปลว่า รูปใหญ่ หรือที่เป็นหลัก เป็นตัวอื่น (จะอธิบายโดยละเอียดในเรื่องธาตุ 1) คำว่า รูปอาศัยหมายถึงอาศัยมหาภูตรูปอยู่ ถ้าไม่มีมหาภูตรูป, อุปาทายรูปก็มีไม่ได้ รูปบางอย่างเป็นรูปทิพย์ละเอียดมาก เห็นได้ด้วยตาทิพย์ เช่น รูปเทวดา พรหม เป็นต้น

12.2 เวทนา หมายถึงความรู้สึกเป็นสุข สุขเวทนา) ความรู้สึกเป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ความรู้สึกเฉย ๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข (อหุขมสุขเวทนา) หรือ อุเบกขาเวทนา

12.3 สัญญา คือ ความจำได้ หมายถึง เช่นจากรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่สัมผัสได้ด้วยกาย หรือผิวหนัง)

12.4 สังขาร ความคิดปรุงแต่ง คือสิ่งที่ปรุงแต่งจิตให้ดีบ้างชั่วบ้าง ไม่ได้ไม่ชั่วบ้าง ที่ปรุงแต่งจิตให้ดี เรียก กุศลสังขาร ที่ปรุงแต่งจิตให้ชั่ว เรียก อกุศลสังขาร ที่ปรุงแต่งจิตให้เฉย ๆ ไม่ได้ ไม่ชั่ว เรียก อัพยาทสังขาร หรือ อัพยาทฤต กล่าวโดยย่อ ก็เลศปรุงแต่งจิตให้เป็นอกุศล คุณธรรม ปรุงแต่งจิตให้ดีเป็นกุศลสังขารชั้นดี มีความสำคัญต่อความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์มาก เป็นตัวสำคัญในพวกเจตสิก เพราะมีอำนาจปรุงแต่งให้คนเป็นไปต่าง ๆ จิตของคนจะดีหรือชั่วยังก็เพราะสังขารนี้แหละ

12.5 วิญญาณ มี 2 ลักษณะ หรือ 2 ชนิด คือ วิถีวิญญาณ หรือ วิถีจิตอย่างหนึ่ง และภวังควิญญาณ หรือภวังคจิตอีกอย่างหนึ่ง การรับรู้อารมณ์ (สิ่งภายนอก Object) ซึ่งผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโน (ใจ) เรียกวิถีวิญญาณมี 6 เรียกชื่อตามทวาร (ประตู) ทั้ง 6 คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ จ्ञานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ วิถีวิญญาณนี้ออกไปรับอารมณ์ทางตาเป็นต้น ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมโนนั้น ท่านเรียกว่าอายตนะ แปลว่า ที่ต่อที่เชื่อมระหว่างวิญญาณ กับอารมณ์ภายนอกมีรูป เป็นต้น (อารมณ์ 6 อายตนะ 6 วิญญาณ 6) อารมณ์ 6 เข้าสู่วิญญาณ คือการรับรู้ทางอายตนะ วิญญาณ 6 ออกมารับอารมณ์ทางอายตนะเหมือนกัน อายตนะ จึงเป็นที่ประชุมของอารมณ์และวิญญาณ

ภวังควิญญาณ คือวิญญาณส่วนที่เก็บอารมณ์ สะสมอารมณ์ที่ผ่านมาแล้วทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และความคิด (มโน) เพราะฉะนั้น อารมณ์ใดที่วิญญาณ หรือจิตรับไว้แล้ว วันเวลาล่วงไป เราารู้สึกว่ามันหายไปหมดแล้ว แต่ความจริงมันลงไปสะสมกันอยู่ในส่วนลึกของน้ำ เช่นก้น โอง่ ตุ่ม หรือก้นสระ

วิถีวิณญาณ เปรียบเหมือนผิวน้ำ ภวังควิณญาณเหมือนส่วนลึกของน้ำอะไรที่ตกลงย่อมตกลงที่ผิวน้ำก่อนแล้วค่อย ๆ เคลื่อนตัวลงไปสะสมกันอยู่ในส่วนลึก

บุคคลสะสมอารมณ์ไว้ได้มากในจิต หรือวิญญาณ สิ่งนั้นย่อมรวมตัวกันเป็นนิสัย และอุปนิสัยของผู้นั้น พฤติกรรมซึ่งเป็นการแสดงออกของนิสัยและอุปนิสัยนั้นเนื่องมาจาก สิ่งที่เขาสะสมไว้นั้นเอง เช่นคนหนึ่ง สะสมความโกรธไว้มาก ทำให้เขามีนิสัยขี้โกรธ มักโกรธ โกรธง่าย หงุดหงิดง่าย จิตใจไม่มั่นคง มีอะไรมากระทบนิดหน่อยก็โกรธปิ้งปึงออกมาเหมือนมี เชื้อพร้อมอยู่แล้วพอเจอไฟก็ลุกทันที ส่วนคนที่สะสมความเมตตากรุณาไว้มาก มีความโน้มเอียง ทางนั้นอยู่ พอมีสั่งภายนอกมากกระตุ้นนิดเดียว เมตตากรุณาก็แสดงออกมาทันที เช่นเห็นคน ตกทุกข์ได้ยากเขามีใจกรุณาอยากช่วยให้พ้นทุกข์ ส่วนจะช่วยให้แก่ไหนอย่างไรนั้น ย่อมสุด แล้วแต่นิสัยสามารถของเขา และสถานการณ์ที่จะเอื้ออำนวยให้ทำ

13. **ธาตุ 6** คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย อากาโส และวิญญาณ เต็มคำว่า ธาตุเข้าข้าง หลังจะได้รูปดังนี้ ปฐวีธาตุ = ธาตุดิน, อาโปธาตุ = ธาตุน้ำ, เตโชธาตุ = ธาตุไฟ, วาโยธาตุ = ธาตุลม, อากาศธาตุ = ช่องว่าง หรือความว่าง, วิญญาณธาตุ = ความรู้

แต่คำว่า ธาตุดินเป็นต้นนั้น ตัวสภาวะจริง ๆ มิได้หมายถึงดิน น้ำ ไฟ ลม อย่างที่เห็น ๆ กันอยู่เท่านั้น แต่หมายถึงสิ่งที่มีลักษณะต่อไปนี้

13.1 **ธาตุดิน** คือสิ่งที่มีลักษณะแข็งแข็ง ภายในตัวเราก็มียุ่ ภายนอกตัวเราก็มียุ่ ภายในตัวเช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า รวม 19 ประการ เต็มมันสมองเข้าไปอีก 1 เป็น 20

13.2 **ธาตุน้ำ** คือสิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบ ซึมซาบดึงดูด ภายในตัวเราก็มียุ่ ภายนอกตัวเราก็มียุ่ ภายในตัวเช่น ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น มันเหลว น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ปัสสาวะ) รวม 12 ประการ

ส่วนที่เป็นธาตุดิน และธาตุน้ำในกายนี้มี 32 ประการ ท่านเรียกว่า อากาโร 32 (ทวัตตติงสาการ)

13.3 **ธาตุไฟ** คือสิ่งที่มีลักษณะร้อน หรืออุณหภูมิ ภายในตัวเราก็มียุ่ ภายนอกตัวเราก็มียุ่ ภายในตัวเช่น ไฟที่ร่างกายให้อบอุ่น, ไฟที่ร่างกายให้ทรุดโทรม, ไฟที่ร่างกายให้กระวนกระวาย, ไฟที่เผาอาหารให้ย่อย หรืออื่นใดก็ตามที่มีลักษณะร้อน

13.4 **ธาตุลม** คือสิ่งที่มีลักษณะเคลื่อนไหว เกร็งตึง ยืดหยุ่น ในตัวเราก็มียุ่ ภายนอกตัวเราก็มียุ่ ภายในตัว เช่น ลมพัดขึ้นเบื้องบน, ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมที่ไปทั่วตัว ลมหายใจ หรืออื่นใดก็ตามที่มีลักษณะพัดผันไป

13.5 **อากาศธาตุ** คือช่องว่าง หรือความว่าง ภายในตัวเราก็มียุ่ ภายนอกตัวเราก็มียุ่ ภายในตัวเช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องในกระเพาะลำไส้ ส่วนที่ละเอียดลงไปก็มี เช่นช่องว่างระหว่างเซลล์ ภายนอกตัว เช่น

- ก. ความว่างที่ปรากฏอยู่ทั่วไป ตั้งแต่ความว่างในโลกตลอดถึงความว่างระหว่างดวงดาวในจักรวาล เรียกความว่างชนิดนี้ว่า อชชฎากาศ
- ข. ช่องว่างต่าง ๆ เช่นช่องประตู ช่องหน้าต่าง เป็นต้น ท่านว่า ปริจฉินนาท
- ค. อากาศบัญญัติที่เพิกดวงกสณออกแล้วของท่านผู้เจริญกรรมฐาน โดยมีกสณอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ เช่น ปฐวีกสณ เมื่อเพิกวงกลมของดวงกสณออกแล้ว เหลือแต่ความว่างมีรูปลักษณะเช่นเดียวกับดวงกสณนั้น ท่านเรียกกสณคุณาภูมิอากาศ
- ง. ช่องว่างระหว่างรูป เช่น ช่องว่างภายในห้อง ภายในแก้วน้ำ หรือภาชนะต่าง ๆ ช่องว่างระหว่างปรมาณู ท่านเรียกว่า ปริจเฉทอากาศ หรือปริจเฉทรูป ทั้งหมดนี้รวมเรียกว่า อากาศธาตุ (Space-element) ซึ่งภาษาวិทยาศาสตร์เรียกว่า อวกาศ (Space) นั่นเอง

13.6 **วิญญานธาตุ** คือธาตุรู้ได้แก่ดวงวิญญาน หรือจิตที่มีอยู่ในตัวคน ท่านว่า ถ้าไม่มีวิญญานธาตุแล้ว ธาตุทั้ง 5 ข้างต้นก็จะรู้อะไรไม่ได้เลย การที่คนและสัตว์ดิรัจฉานสามารถรู้อะไร ๆ ได้ พัฒนาได้ ก็เพราะวิญญานธาตุนี้เอง

14. **สังขาร** โดยทั่วไป (ยกเว้นสังขารในขั้นที่ 5) หมายถึงสังขาร 2 คือ

14.1 **อุปาทินนทสังขาร** ท่านแปลว่า สังขารหรือสิ่งที่มีใจครอง หมายถึงสิ่งที่มีวิญญาน เช่น มนุษย์และสัตว์ดิรัจฉาน

14.2 **อนุปาทินนทสังขาร** หมายถึงสิ่งที่ไม่มใจครอง หรือสิ่งที่ไม่มวิญญาน เช่น ต้นไม้ ภูเขา หรือวัตถุธาตุทั้งหลายทั้งปวง

สังขารทั้ง 2 ประเภทนี้ เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เกิดจากเหตุปัจจัย (Conditioned things; Compounded things)

15. **แสนกัปปี** คำว่ากัปปี มีความหมาย 2 อย่าง คือกัปปีอายุโลกและกัปปีอายุคน กัปปีอายุโลกนั้นนานมากจนนับไม่ไหว ท่านจึงแสดงโดยอุปมาว่าภูเขาสูงร้อยโยชน์ ร้อยปี มีเทวดาเอาผ้าขาวมาลูบภูเขานั้นหนหนึ่ง จนภูเขาถูกนั้นราบลงเสมอพื้นดินเป็นหนึ่งกัปปี (เรื่องนี้ความจริงคงเป็นไปได้ ท่านกล่าวเป็นเชิงเปรียบเทียบให้เห็นว่านานมากเท่านั้น) ส่วนกัปปีอายุคนนั้นในสมัยพุทธกาลกำหนดเอา 120 ปีเป็นหนึ่งกัปปี ที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า ถ้าพระองค์มีพระประสงค์จะดำรงพระชนมชีพอยู่ก็จะอยู่ได้ถึงหนึ่งกัปปีนั้นหมายเอากัปปีอายุคนนั่นเอง ไม่ใช่กัปปีอายุโลก

16. **พุทธเกษตร** บางทีเรียกเต็มว่า สุขาวดี พุทธเกษตร เป็นโลกธาตุหนึ่งต่างหากจากโลกของเรา อยู่ห่างจากโลกธาตุของเราไปทางตะวันตก อุดมด้วยสุวรรณคปฐพี รัตนมัยมาก

เป็นที่อยู่ของพระพุทธเจ้าและพระสาวก พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ใครๆ ก็ปรารถนาไปสู่สุขาวิ
พุทธเกษตร (พุทธเขตต์=ดินแดนของพระพุทธเจ้าและท่านผู้รู้ทั้งหลาย)

17. มหาภารตะและรามายณะ เป็นมหากาพย์ที่ยิ่งใหญ่ทั้ง 2 เรื่องของอินเดียและ
ยังยิ่งใหญ่มาจนถึงเวลานี้ (2525) ความจริงเรื่องรามายณะเกิดขึ้นก่อนมหาภารตะ ตำนานกล่าว
ว่า ก่อนพุทธกาลเล็กน้อย มีฤษีท่านหนึ่งชื่อว่าลมิก็ได้แต่งเรื่องรามายณะขึ้น พระเอกในเรื่อง
คือพระรามเป็นลูกกษัตริย์ แต่เนื่องจากแต่งดีมาก จึงเป็นที่นิยมของคนอินเดียทั่วประเทศ
รวมถึงประเทศไทยและเทศใกล้เคียงด้วย

ต่อมาอีกประมาณ 100 ปี มีกวีอีกท่านหนึ่งชื่อว่า กฤษณะ ไทวปายนะได้แต่งเรื่อง
มหาภารตะอันเป็นสงครามโหดโชนยิ่งใหญ่ระหว่างกษัตริย์ 2 พวก คือพวกปาณฑพและเคา
ซึ่งเป็นพี่น้องกัน แข่งความเป็นใหญ่ในหัสตินาปุระ ตัวเอกในเรื่องชื่อกฤษณะเหมือนชื่อผู้
เขียนเป็นเรื่องราวขนาด 8,800 โสลก (ประมาณ 100 หน้ากระดาษพิมพ์ดีด) เดิมทีเดียวทั้ง
เรื่องรามายณะและมหาภารตะล้วนเป็นเรื่องของมนุษย์ธรรมดาไม่มีเทพเจ้าเข้ามาเกี่ยวข้อง
เนื่องจากมีคนนิยมมาก เรื่องพระรามก็มีผู้แต่งเติมเสริมต่อจาก 5 กัณฑ์ เป็น 7 กัณฑ์ เรื่อง
มหาภารตะเพิ่มขึ้นจาก 8,800 โสลก เป็น 24,000 (สองหมื่น 4 พัน) โสลก ต่อมาประมาณ
พ.ศ. 500 พราหมณ์ได้ประกาศว่า พระรามในเรื่องรามายณะก็ดี พระกฤษณะในเรื่องมหาภารตะ
ก็ดีไม่ใช่ใครอื่น ที่แท้ก็คือพระวิษณุอวตารลงมานั่นเอง พราหมณ์สามารถสร้างคณาธรรมดาให้
เป็นเทพเจ้าได้ คนที่นับถืออยู่แล้วเลื่อมใสอยู่แล้วก็ยังชอบ

เพชรเม็ดงามในเรื่องมหาภารตะก็คือ ภควัทคีตา แปลว่าบทเพลงแห่งเทพเจ้า หรือ
บทเพลงแห่งชีวิต เป็นที่นิยมนับถืออย่างสูงสุดของชาวฮินดู แม้ท่านมหาตมะกานธีเองก็เลื่อม
ใสมาก เคยพูดว่า เมื่อใดมีทุกข์ร้อน ไม่สบายใจ เมื่ออ่านคัมภีร์ภควัทคีตาแล้วก็หายทุกข์ ท่าน
จึงถือคัมภีร์ภควัทคีตาเป็นสิ่งที่ประจำชีวิต ในที่นี้ขอยกตัวอย่างข้อความบางตอนมาสู่คอลงแห่ง
การพิจารณา

เมื่อ อรชุน กำลังลงเฝ้าในการรบอยู่ เพราะเห็นว่า หากได้สมบัติมาเพราะการรบครั้งนี้
ความยินดีปรีดาก็จะแปดเปื้อนด้วยโลหิต พระกฤษณะจึงกล่าวสอนว่าพระองค์เสวโรโสภถึงผู้
ที่ไม่ควรเสวโรโสภ ผู้มีปรีชาจริงย่อมไม่เสวโรโสภถึงผู้ตายแล้ว หรือแม้ที่ยังมีชีวิตอยู่ไม่มีสมัยใด
เลยที่เราทั้งหลายจะไม่มีอยู่...ความรู้สึกร้อน หนาว พอใจชิงชัง ย่อมเกิดจากการกระทบระหว่าง
เครื่องรับผัสสะกับสิ่งที่มากระทบ มันมีต้นและปลายไม่คงทนต่อมัน...ผู้เหมาะที่จะบรรลุมตภาพ
ย่อมต้องทำใจให้สงบไม่ปั่นป่วนด้วยความรู้สึกเหล่านั้น แต่จะรู้สึกอย่างเดียวกันไม่ว่ากับสิ่งที่
น่าพอใจ หรือไม่น่าพอใจ ตัวตนนี้ไม่เกิด ไม่มีตาย ไม่เสื่อมสูญ ไม่เปลี่ยนแปลง มีมาแต่ดั้งเดิม
แล้วไม่ถูกทำลาย แม้ร่างกายจะถูกทำลายไปก็ตาม เมื่อเป็นดังนี้ ใครเล่าจะชื่อว่าถูกฆ่าหรือเป็น

เหตุให้มีการฆ่า สัตว์ทั้งหลายไม่ปรากฏในเบื้องต้น แต่ปรากฏในตอนกลาง พอถึงตอนปลายก็
ไม่ปรากฏอีกเมื่อเป็นดังนี้จะเศร้าโศกทำไมเล่า

ผู้ใดมีจิตอันไม่ป็นปวน เมื่อประสบความวินาศและไม่แสหาความพึงพอใจ หลุดพ้น
แล้วจากการเกาะเกี่ยว, จากความกลัวและความโกรธ เขาผู้นั้นได้ชื่อว่าเป็นนักพรตผู้มีปรีชาญาณ
มั่นคง

๑๑๑

18. **ตรีมูรติ** หมายถึงเทพเจ้า 3 องค์ คือ พระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุหรือ
พระนารายณ์ พระพรหมนั้นเป็นเทพเจ้าดั้งเดิมของพราหมณ์ หรือของอินเดียทั้งประเทศ เป็น
ผู้สร้างโลกและสร้างสรรพสัตว์ สร้างวิถีชีวิต ลัทธิชะตาของคนทั้งหลายจนพูดกันติดปากว่า
“สุดแล้วแต่พรหมจะลิขิต”

ต่อมาทางอินเดียภาคเหนือแถบภูเขาหิมาลัย ประชาชนได้สร้างเทพเจ้าขึ้นใหม่ เรียกว่า
พระศิวะเป็นเทพเจ้าแห่งภูเขา ทางอินเดียใต้ก็สร้างเทพเจ้าขึ้นใหม่เหมือนกัน เรียกว่า พระวิษณุ
หรือพระนารายณ์เป็นเทพเจ้าแห่งทะเล เทพเจ้าเหล่านี้ต่างไม่เกี่ยวข้องกัน

พวกพราหมณ์ต้องการให้มีเอกภาพ (ความเป็นหนึ่งเดียว) ทางศาสนา จึงสร้างเรื่อง
ขึ้นใหม่ว่า ทั้งพระศิวะและพระวิษณุก็ไม่ใช่ใครที่ไหนอื่น ท่านทั้ง 2 มาจากพระรุทร ซึ่งพระ
รุทรก็มาจากพระพรหมแล้วพราหมณ์ก็สร้างเรื่องขึ้นว่า วันหนึ่งพระพรหมกำลังบำเพ็ญตบะ
อยู่ใกล้กองไฟ ร้อนจนเหงื่อไหลเต็มหน้าผาก ไม่มีผ้าเช็ดหน้าหรืออะไรอื่นจะเช็ด พระพรหมจึง
เอาไม้ฟืนที่สุมไฟป่าเพ็ญตบะนั้นเองปาดเหงื่อ ไม้บาดเอาหน้าผากจนพระโลหิตไหลลงในกองไฟ
เกิดเป็นพระรุทรขึ้น พระรุทรซึ่งเกิดจากโลหิตของพระพรหมนี้ก็แบ่งภาคออกไปเป็น 2 ภาค
คือพระศิวะและพระนารายณ์นั่นเอง เพราะฉะนั้น เทพเจ้าทั้ง 3 คือพระพรหม พระศิวะและ
พระวิษณุ (หรือพระนารายณ์) นั้นที่แท้แล้วเป็นองค์เดียวกัน

19. **แนวบุคลลธิษฐาน** (personification) ทางฝ่ายเถรวาท หมายถึงการแสดงธรรม
ที่ยกสัตว์หรือบุคลลขึ้นแสดงเป็นตัวอย่าง เช่นบุคลลผู้ทำกรรมดี ย่อมได้รับผลดี ทำกรรมชั่ว
ย่อมได้รับผลชั่ว ยกนิทานขึ้นประกอบการแสดงธรรม หรือเล่าเรื่องประกอบก็จัดอยู่ในประเภท
บุคลลธิษฐานนี้ แม้ทางมหายานก็อยู่ในทำนองเดียวกัน

20. **แนวธรรมาธิษฐาน** ทางฝ่ายเถรวาทหมายถึงการยกธรรมล้วน ๆ ขึ้นแสดง
อธิบาย เช่น ความดีคืออะไร ความชั่วคืออะไร หิริโอตตัปปะมีลักษณะอย่างไร ขันติคือความ
อดทน อดกลั้น เป็นต้น ไม่กล่าวถึงสัตว์หรือบุคลล อย่างนี้เรียกว่าธรรมาธิษฐาน ฝ่ายมหายาน
ก็อยู่ในทำนองนี้เหมือนกัน

เมื่อแสดงธรรม ผู้แสดงมักจะใช้วิธีทั้งสองนี้ควบคู่กันไป คือแสดงหลักธรรมก่อน เช่นว่า สติ คือความระลึกได้ถึงสิ่งที่เคยทำที่เคยพูด สัมปชัญญะ ความรู้ตัวอยู่ในปัจจุบัน (ตอนนี้ เป็นธรรมชาติฐาน) บุคคลผู้มีสติสัมปชัญญะ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท ไม่มัวเมา ไม่หลงไหล เลอะเลือน (ตอนนี้เป็นบุคคลาธิฐาน)

21. อาตมวาทะและอนาตมวาทะ

อาตมวาทะ ลัทธิความเชื่อถือว่ามัตถุตนหรือมัตถุอินโรงอยู่ สิ่งที่ยืนโรงอยู่เบื้องหลังนั้นเที่ยงยั่งยืน นิรันดร อย่างเช่นพระพรหมของลัทธิศาสนาพราหมณ์ หรือพระโยโฮวของศาสนาคริสต์และพระอัลเลาะห์ของศาสนาอิสลาม

ลัทธิพราหมณ์เชื่อว่าพระพรหมเป็นอัตตาใหญ่ที่ดำรงอยู่ตลอดกาล ไม่มีเบื้องต้น และไม่มีที่สุด เรียกปรมาตมัน ส่วนคนทั้งหลายเป็นชีวาตมัน เป็นตัวตนเล็กที่มาจากปรมาตมันเมื่อชำระตนให้บริสุทธิ์แล้วก็จะเข้าไปรวมกับปรมาตมันอย่างเดิม

ส่วนอนาตมวาทะ นั้น ก็คือความเชื่อที่ไม่มีตัวตนดังที่ลัทธิพราหมณ์เชื่อถือ แต่เห็นว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีตัวตนที่แท้จริงมันเกิดขึ้น มีขึ้นเพราะเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และดับไปเพราะสิ้นเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่เพียงชั่วคราวแล้วดับไป อนาตมวาทะนี้เป็นความเชื่อถือของพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน แต่ฝ่ายมหายานนิยมเรียกสุญญตามากกว่า อนัตตาหรืออนาตมวาทะ

22. วิชาวิธี (Dialectic Method) ตามตัวอักษรแปลว่าพูดต่างกัน หรือวิธีพูดชักใช้ไล่เลียงให้แจ่มแจ้ง โดยวิธีที่เรียกว่าตั้งสมมติฐานขึ้นอย่างหนึ่งเรียกว่า Thesis แล้วหาข้อขัดแย้ง เรียกว่า Antithesis ในที่สุดก็จะไปพบคำตอบที่เหมาะสมซึ่งพอยึดไว้ได้ชั่วคราวก่อน เรียกว่า Synthesis เช่นมีสมมติฐาน โลกเกิดขึ้นเอง ไม่มีใครสร้าง แย้งว่าโลกเกิดขึ้นเองไม่ได้ เช่นอยู่ๆ โลกก็โผล่ขึ้นมาอย่างนี้ไม่ได้ พุดหาเหตุผลกันไปก็อาจจะพอสรุปจากเหตุผลที่พิจารณาดีแล้วว่า โลกเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย คือมีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้นสำหรับเหตุปัจจัยที่ทำให้โลกเกิดขึ้นคืออะไรนั้นเป็นอีกปัญหาหนึ่ง ซึ่งจะต้องวิเคราะห์หาเหตุผลกันต่อไป วิธีหาเหตุผลก็จะเป็นแบบเดิม คือมีข้อสมมติฐาน, ข้อขัดแย้งและข้อสรุป สมมติข้อสมมติฐานใหม่ว่า ความรักเกิดขึ้นเอง ความเกลียดเกิดขึ้นเอง ฝ่ายขัดแย้งว่า ไม่ใช่เกิดขึ้นเอง ต้องมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดขึ้น เหตุที่ว่านั้นคืออะไรเล่า มีข้อสรุป นี้คือวิธีหาความรู้แบบ Dialectic Method ทั้งของท่านนาคาร์ชุน และของท่านเฮเกิล (Hegel) เหมือนกัน หลักใหญ่ก็เป็นอย่างนี้ เพียงแต่มีรายละเอียดปลีกย่อยมากมายสุดจะจำได้

23. ปติฐานนิยม (Positivism) หลักคำสอนที่เห็นได้ง่าย เข้าใจง่ายพิสูจน์ได้ด้วยตนเอง เช่นพระพุทธเจ้าสอนว่า อุกุศลมูลคือ โลก โกรธ หลง เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้อกุศลอื่น ๆ

เกิดขึ้นด้วย ส่วนกุศลมูล คือความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้กุศลอื่น ๆ เกิดขึ้นด้วย อกุศลมูลเป็นไปเพื่อทุกข์ กุศลมูลเป็นไปเพื่อสุข ถ้าผู้ฟังต้องการให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้น พระพุทธองค์ก็จะทรงขอร้องให้เขาพิจารณา โลภ โกรธ หลง ที่เกิดขึ้นในตัวเองว่า เมื่อโลภ โกรธ หลง เกิดขึ้น จิตใจของเขามีความทุกข์ หรือมีความสุข เมื่อเขาพิจารณาไปก็เห็นด้วยตนเอง และยอมรับว่าเป็นจริงอย่างที่พระองค์ตรัส

ส่วนตรรกวิทยานั้น เป็นศาสตร์ที่หาเหตุผล (Reasoning) โดยการอนุมานจากสิ่งที่รู้แล้วไปหาสิ่งที่ไม่รู้ จากประสบการณ์อันหนึ่งไปยังความจริงอีกอันหนึ่ง ซึ่งยังไม่เคยมีประสบการณ์ จึงอาจถูกบ้างผิดบ้างเป็นธรรมดา ฝ่ายปรัชญา ก็พยายามแสวงหาความจริงรวมทั้งการถึงความจริงที่จะเกิดขึ้นภายในใจ จึงมีเรื่องที่จะต้องพูดกันมาก ส่วนพุทธศาสนาดั้งเดิม (Early Buddhism) นั้นเป็นปติฐานนิยม และเน้นสอนจริยธรรมเพื่อสังคมและโลกุตตรธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ พ้นจากสังสารวัฏมากกว่าอย่างอื่น จึงไม่ต้องรู้มากนักแต่ขอร้องให้ปฏิบัติมาก ๆ

24. **ฆราวาสุมณี** คือผู้ที่มีศีลมีธรรม มีความสงบใจอยู่ในเพศฆราวาส ส่วนอนาคาริกุมณี คือท่านผู้สละบ้านเรือน บุตร ภรรยา ออกบำเพ็ญพรต ลัทธิพุทธศาสนาฝ่ายนิกาย นิยมฆราวาสุมณีอยู่น้อย เพราะมหาานถือเอาจิตใจคนสำคัญกว่ารูปแบบทางร่างกายภายนอก ส่วนเถรวาทยังนิยมนักพรตเป็นอนาคาริกุมณีอยู่มาก ยกย่องและให้เกียรติอนาคาริกุมณีมากกว่าฆราวาสุมณี